

Colofon

Titel: *Beeldende Begrippen*
Begrippen in beeldende vorming
Druk: 6e editie, 2019
ISBN: 978.94.6062.166.6
Auteur: Bert Boermans
Redactie: Paula Hertogh
Grafische vormgeving: Marco Bolsenbroek, Prezns

Uitgeverij LAMBO bv
020-8450078
info@lambo.nl
www.lambo.nl

© 2019 Uitgeverij LAMBO bv, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een automatisch gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B auteurswet 1912 jo, het Besluit van 20 juli 1974. St.b. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht. Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zicht tot de uitgever te wenden.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

© c/o Pictoright Amsterdam 2019

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

Inhoud

Inleiding 4

Kunstgeschiedenis 5

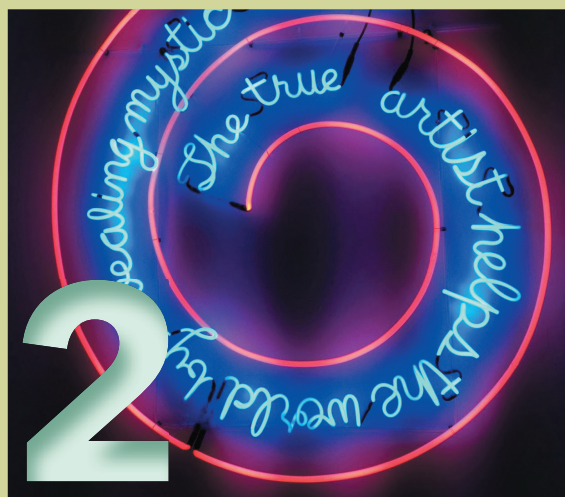

Bouwkunst 44

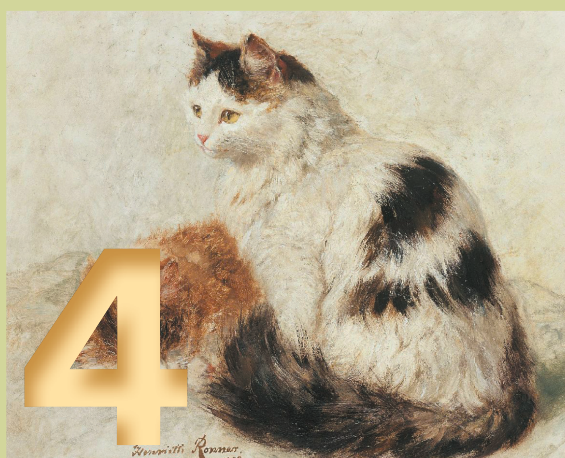
Beeldende aspecten 75

5.1 Kleur	76
5.2 Licht	84
5.3 Vorm	90
5.4 Ruimte	98
5.5 Compositie	106

Verschijningsvormen 26

2.1 Tweedimensionaal	27
2.2 Driedimensionaal	33
2.3 Vierdimensionaal	40

Voorstelling 63

Materialen en technieken 111

6.1 Tekenen, schilderen en grafiek	116
6.2 Handvaardigheid	129
6.3 Fotografie en film	141

Kijkwijzer 147
Index 148

Inleiding

Dit boek gaat over kunst, over kunst kijken en over kunst maken. Het gaat over beelden en verbeelden. In de beeldende kunst heeft het woord 'beeld' verschillende betekenissen. Je denkt misschien het eerst aan het werk van een beeldhouwer. Zo'n beeld kun je van verschillende kanten bekijken. Maar onder een beeld verstaan we in de kunst ook een voorstelling; een afbeelding of afdruk van de bestaande of een gefantaseerde werkelijkheid. En een beeld kan ook alleen als idee bestaan; in het hoofd van de maker. Hij heeft het al wel bedacht, maar het idee moet nog worden uitgewerkt in een concreet kunstwerk. Je zult zien dat hij dat overigens lang niet altijd doet.

Een kunstenaar wil je vaak iets vertellen met zijn werk. Dat kan heel letterlijk een verhaal uit een boek zijn, of een gebeurtenis uit de geschiedenis. Maar het hoeft niet altijd een verhaal te zijn: een kunstwerk kan ook een stemming oproepen. Je kunt blij worden, ontroerd zijn, verdriet voelen of misschien zelfs wel boos worden. Dat kan voor iedereen anders zijn. Daarmee is de verleiding erg groot om te zeggen: 'ik vind het gewoon mooi' (of niet). Dan ben je over beeldende kunst snel uitgepraat. Maar dat is jammer, omdat er zoveel meer over kunst te zeggen en te denken valt. *Beeldende Begrippen* kan je daarbij helpen. Als je je verdiept in de begrippen in dit boek kun je beter vertellen waarom een werk je wel of niet aanspreekt. Je leert om een voorstelling op verschillende manieren te bekijken en dat wat je ziet onder woorden te brengen. Er zijn allerlei middelen die een kunstenaar kan inzetten om zijn bedoeling duidelijk te maken; waarmee hij probeert jouw blik te 'sturen'. *Beeldende begrippen* helpt je al die manieren te ontdekken en te herkennen. Met de kennis die je opdoet kun je ook je eigen werk verbeteren.

In dit boek vind je alle termen uit de CSE-lijst op het gebied van beeldende kunst, vormgeving en bouwkunst. Niet in alfabetische volgorde, maar ondergebracht in de volgende hoofdstukken:

- kunstgeschiedenis (een chronologisch overzicht van westerse kunststromingen);
- verschijningsvormen;
- bouwkunst;
- voorstelling;
- beeldende aspecten kleur, licht, vorm, ruimte en compositie;
- materialen en technieken.

Daarmee is dit boek een uitstekende voorbereiding op je eindexamen. Je hoeft niet alles te weten: de begrippen die niet verplicht zijn, herken je aan een *. Begrippen die alleen voor vwo-leerlingen bedoeld zijn, zijn gemarkeerd met ●. Alle begrippen samen vormen een prima basis om je verder te verdiepen in de beeldende kunst. Achter in het boek vind je een kijkwijzer voor het maken van een beeldanalyse. Een beeldanalyse helpt je om een schilderij, een beeld of een ander kunstwerk aandachtig te bestuderen. Daardoor vallen je dingen op die je anders makkelijk over het hoofd kunt zien. Ook vind je achterin een alfabetische lijst met alle begrippen die in het boek worden uitgelegd. Deze index kun je gebruiken om begrippen snel terug te vinden, én als controle voor jezelf om te kijken of je alle begrippen kent.

Veel kijk- en kunstplezier met *Beeldende begrippen*!

1 Kunstgeschiedenis

Kunstgeschiedenis is een verhaal over stromingen en stijlen, over kunst in verschillende periodes en culturen. In dit hoofdstuk vind je een overzicht van westerse kunststromingen door de eeuwen heen. De opzet is min of meer chronologisch. De ontwikkelingen in de kunstgeschiedenis staan niet op zichzelf. Ze zijn nauw verbonden met de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in een bepaalde tijd en plaats. Ook de economie, de wetenschap en de stand van de techniek hebben invloed op de kunst.

De wortels van de westerse kunstgeschiedenis liggen in de klassieke oudheid, in de kunst van de Grieken en de Romeinen, vanaf ongeveer 1050 v.Chr. Door de verovering van grote delen van Europa door de Romeinen komen andere landen en culturen in aanraking met de Grieks-Romeinse kunst. Rond 450 n.Chr. raakt het Romeinse Rijk in verval. Veel van de Romeinse ideeën over schoonheid en kunst raken verloren. Bovendien komen nieuwe denkbeelden Europa binnen: het christendom wordt over het hele continent verspreid. Vanaf het begin van de middeleeu-

wen (rond 500) is het leven gericht op het hiernamaals, op het leven na de dood. Alles draait om God. De kunst staat in dienst van dit geloof. Rond 1400 komt hier verandering in. Tijdens de renaissance komen wetenschappelijke visies meer en meer los te staan van de Bijbel. Dat geldt ook voor de kunst. Nieuwe, meer wereldse thema's komen de kunst binnen.

Met de Franse, de industriële en de Amerikaanse revolutie in de achttiende eeuw breekt de moderne tijd aan. De eerste democratieën ontstaan en de burgers krijgen hierin een belangrijke stem. De laatste eeuw verandert de maatschappij in een hoog tempo. Onze wereld wordt groter, we weten steeds sneller wat er aan de andere kant van de aarde gebeurt. Dat zie je terug in de kunst. Grenzen worden letterlijk overschreden: kunst van andere culturen beïnvloedt westerse kunstenaars (en andersom). En ook figuurlijk: er is geen strikte scheiding meer tussen de verschillende kunstvormen. Bovendien komen door technische vindingen nog regelmatig nieuwe kunstvormen op.

Sandro Botticelli, *Lente* (ca. 1478).

Jeff Koons, *Tulpen* (1995-2004).

/ **Stroming***

Een kunststroming is een periode waarin kunstenaars min of meer in dezelfde stijl werken, met dezelfde achterliggende ideeën. Enkele belangrijke stromingen in de westerse kunst zijn de gotiek, de renaissance en de romantiek. De kenmerken van een stroming vind je niet alleen in de beeldende kunst, maar ook in de architectuur en de toegepaste kunst. En zelfs in de muziek, het theater en de literatuur zijn sommige kenmerken aan te wijzen. Toch zijn er ook binnen een stroming verschillen: een stroming heeft in elke regio eigen, karakteristieke kenmerken. Ook de datering kan variëren: in Italië begint de renaissance al rond 1350, veel eerder dan in Noord-Europa. De jaartallen in dit overzicht kun je daarom zien als richtlijn, niet als begrenzing.

De afbeeldingen van de runderen op deze pagina komen uit verschillende stromingen. Paulus Potter heeft zijn stier heel anders verbeeld dan de onbekende tekenaar in de grot van Lascaux. Veel van Potters tijdgenoten werkten in min of meer dezelfde stijl. Hun voorstellingen zijn levensecht, je ziet direct dat hij een stier heeft geschilderd. Heel anders is *De gele koe* van Franz Marc, een paar honderd jaar later. Kleur en vorm zijn hier niet langer realistisch. Het *Moederdier* van Paul Klee is weer zo'n vijftwintig jaar later geschilderd, maar ziet er opnieuw heel anders uit. Alle vier

de schilders brengen we onder in verschillende stromingen. Dat doen we onder andere op basis van de kenmerkende vormen: de stijl.

/ **Stijl***

De begrippen stijl en stroming worden vaak door elkaar gebruikt. Toch is dat niet helemaal juist. Een kunsthistorische stroming herken je aan kenmerkende vormen, de stijl. Als je over de stijl praat, heb je het meestal over die karakteristieke vormen: het gebruik van de beeldende middelen. De vier koeien op deze pagina komen allemaal uit een verschillende periode. Karakteristiek voor de prehistorie is de gestileerde manier van tekenen. De stier van Paulus Potter is erg realistisch weergegeven. De koe van Franz Marc daarentegen zul je niet snel in de wei tegenkomen. Kenmerkend voor de stroming waarin hij schilderde – het expressionisme – zijn het niet-realistische kleurgebruik en de gestileerde vorm van de dieren. Het moederdier van Paul Klee is gefantaseerd en niet naar de werkelijkheid getekend.

Onbekend, Grotschildering Lascaux (ca. 12.000 v.Chr.).

Franz Marc, *De gele koe* (1911).

Paulus Potter, *Koeien in de wei* (1652).

Paul Klee, *Moederdier* (1937).

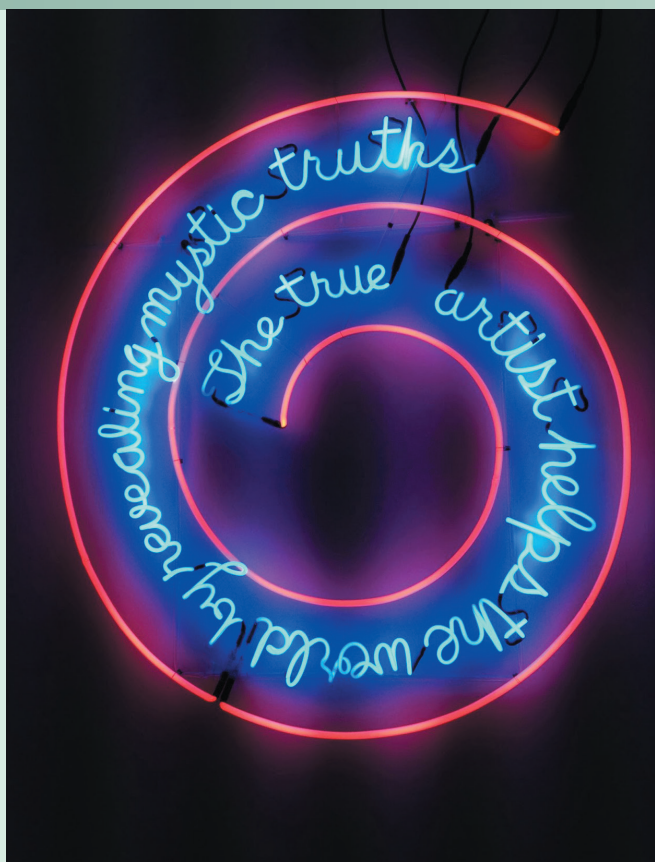
2 Verschijningsvormen

Beeldende kunst bestaat in allerlei verschijningsvormen. Schilderijen, tekeningen of beeldhouwwerken ken je natuurlijk wel. Maar heb je ook weleens gehoord van een miniatuur, fotogram of CGI? Je kunt alle verschijningsvormen van beeldende kunst rangschikken onder twee- of driedimensionaal, een plat vlak of ruimtelijk. Onder de tweedimensionale kunst vallen tekenkunst, schilderkunst, grafische vormgeving en fotografie. De driedimensionale kunst omvat beeldhouwkunst, toegepaste kunst, design en industriële vormgeving, en architectuur. Film is een apart genre. Omdat hier de factor tijd is toegevoegd noemen we dit vierdimensionale kunst.

In de twintigste eeuw zie je steeds meer andere vormen van beeldende kunst. Je kunt je grofweg houden aan de indeling in 2D, 3D en 4D, maar je kunt bijvoorbeeld ook een indeling maken in materialen en technieken. Onder andere door de wetenschap en techniek nemen de mogelijkheden in de beeldende kunst op dat gebied vanaf 1900 enorm toe. In de jaren 60 'schildert' Bruce

Nauman niet langer met verf, maar met licht. Dat kan hij alleen maar doen dankzij de uitvinding van het neonlicht aan het begin van de twintigste eeuw. Beeldhouwers werken niet alleen met steen of hout, maar maken 3D-installaties met allerlei materialen. Zelfs met verpakkingendozen van Brillo-schuursponsjes. Met deze nieuwe ideeën stellen kunstenaars vragen aan de kunst. Moet kunst uniek zijn? Mooi? Van kostbare materialen? Moet kunst in een museum staan om kunst te zijn? Wat gebeurt er met de verpakkingendozen van Brillo-schuursponsjes als je ze namaakt en vervolgens opstapelt in een galerie? Worden ze dan kunst?

In dit hoofdstuk maak je kennis met allerlei verschijningsvormen. Je leert ze herkennen en kunt aangeven wat hun specifieke kenmerken zijn. Wij hebben ze hier ingedeeld in 2D, 3D en 4D. In hoofdstuk 6 lees je meer over materialen en technieken.

Bruce Nauman, *The true artist helps the world* (1967).

Andy Warhol, *Brillo-dozen* (1964).

2.1 TWEEDIMENSIONALE VERSCHIJNINGSVORMEN

/ Vlak, tweedimensionaal

Een platte of vlakke vorm heeft twee maten: hoogte en breedte, of lengte en breedte. Een vlakke vorm heet ook wel een tweedimensionale vorm (2D). Een vlak kan eigenlijk maar op één manier goed worden bekeken: frontaal, recht van voren. Met verschillende technieken op het platte vlak kan een kunstenaar wel **diepte** suggereren.

/ Tekening

Teken- en schilderkunst zijn waarschijnlijk de bekendste tweedimensionale kunstvormen. Kenmerkend voor een tekening is het lineaire karakter van de afbeelding: een tekening is opgebouwd uit lijnen, stippen, strepen of krassen. Het materiaal waarmee getekend wordt geeft meestal de naam aan de verschijningsvorm: met potlood maak je een potloodtekening. Andere veelgebruikte materialen zijn houtskool, krijt, pastel, pen en inkt.

/ Schets, studie*

Een schets is een probeersel, een onderzoek hoe iets eruitziet als je het een beetje losjes tekent (schetst). Dat kan met potlood, maar ook met krijt of verf. Een of meer schetsen kunnen volledig uitgewerkt worden, waardoor het een zelfstandig kunstwerk

wordt. Een schets kan ook gebruikt worden als studie, als voorwerk voor een ander kunstwerk, zoals een schilderij. De schets in zwart krijt van Edward Hopper is een studie die hij gebruikt bij het maken van *Brug bij Manhattan*.

/ Schilderij, lijst

Een geschilderde voorstelling op een vlakke drager heet een schilderij. Vaak wordt een schilderij omrand door een lijst. Afhankelijk van de drager, de gebruikte verfsoort en techniek zijn er verschillende soorten schilderijen te onderscheiden. De meeste vormen worden genoemd naar het gebruikte materiaal. Voorbeelden vind je op pagina 120-121.

/ Schilderachtig

Dit begrip heeft twee betekenissen. Sommige landschappen zijn lieflijk: een mooi dorpje, een stadsgezicht of een kabbelend beekje. Zo'n landschap is de moeite van het schilderen waard, het is schilderachtig mooi. Maar je kunt met schilderachtig ook aangeven dat de kunstenaar schetsmatig werkt. Breitners *Het Rokin in Amsterdam* is op twee manieren schilderachtig: en mooi stadsgezicht, dat hij schetsmatig heeft opgezet. **Picturaal** 🎨 is een ander woord voor schilderachtig.

Edward Hopper, *Brug bij Manhattan* (1928), schets.

Ernst Ludwig Kirchner, *De rode oever (Elisabethkade)* (1912).

Edward Hopper, *Brug bij Manhattan* (1928).

George Hendrik Breitner, *Het Rokin in Amsterdam* (1822).

3 Bouwkunst

Bouwkunst en architectuur zijn ruime begrippen; ze hebben betrekking op de kunst en de wetenschap van het ontwerpen en inrichten van de gebouwde omgeving. Bouwkunst gaat meestal over de wetenschap van het bouwen. Als we het over de architectuur van een gebouw hebben, hebben we het meer over de **esthetische** kant van het bouwen. Maar vaak gaan beide hand in hand. Het gaat altijd over invulling van ruimte, zowel de ruimte binnen als buiten het gebouw. Architecten ontwerpen graag mooie, opvallende gebouwen. Over wat mooi is, valt heel veel te zeggen. Wat jij een prachtig gebouw vindt, kan een ander foel vinden. Smaak is subjectief.

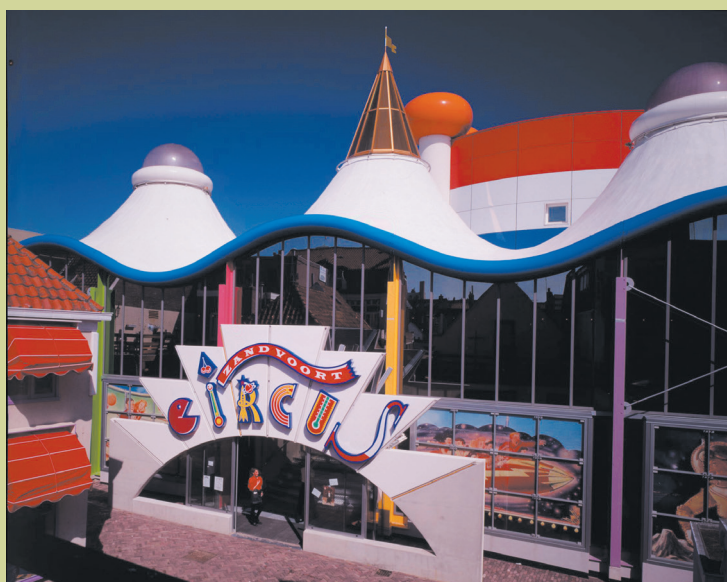
Een gebouw moet aansluiten bij de functionele eisen die aan het ontwerp worden gesteld. Die eisen hebben te maken met de bestemming van het gebouw, de plaats en de omgeving waar gebouwd wordt, de wensen en de begroting van de opdrachtgever en bijvoorbeeld de eisen van de overheid. Omdat de architect met al deze eisen rekening moet houden, lukt het bijna nooit

om zijn persoonlijke ideeën en voorkeuren volledig uit te werken. Een van de ontwerpen waarbij dit wel gelukt is, is het *Van Schijndelhuis* in Utrecht. Het huis, de patio's, het interieur en de meubelen zijn bijna allemaal door Mart van Schijndel zelf ontworpen en grotendeels ook eigenhandig door hem gemaakt.

Aan het begin van de twintigste eeuw worden alle nieuwe ontwerpen gebouwen ontdaan van versieringen; de functie van het gebouw staat centraal. Dit idee is lange tijd de hoofdregel voor moderne architecten, maar vanaf de jaren zestig komt hier verandering in. Gebouwen mogen weer 'versierd' worden, soms zelfs met opvallende **ornamenten**. Het *Circustheater* van Sjoerd Soeters is heel bijzonder. Juist door de rijke decoraties laat het theater meteen zien waarvoor het gebouwd is: om de bezoeker amusement te bieden. Niet iedereen zal blij zijn met dit opvallende gebouw. Wat mooi is, is niet alleen van smaak afhankelijk, maar ook van de tijd en de plaats waar het pand gebouwd is.

Mart van Schijndel, *Van Schijndelhuis* (1992), Utrecht.

Sjoerd Soeters, *Circustheater* (1991), Zandvoort.

/ Stedenbouw

Al zo'n zeshonderd jaar geleden trokken mensen van het platteland naar de stad. De stad heeft vanaf die tijd een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Zo zijn de klassieke stad, de middeleeuwse koopmansstad en de vestingstad ontstaan. Naarden is een zeventiende-eeuwse vestingstad. Op de foto kun je de typerende verdedigingswerken goed zien. Met de opkomst van de industrie is in de achttiende en negentiende eeuw de industriële stad opgekomen. De ontwikkeling van verschillende typen steden is verbonden aan de eisen en wensen van de bewoners van die stad. Wat hebben zij nodig in hun leefomgeving? De cultuur en de technische ontwikkelingen en mogelijkheden spelen daar een belangrijke rol in.

/ Masterplan*

Voor een nieuw te bouwen stad, stadsvernieuwing of stadsuitbreiding wordt een masterplan opgesteld. In dit plan zijn de ontwerpen opgenomen voor de infrastructuur, voor nieuwe woningen en wijkvoorzieningen, sociale voorzieningen, openbaar vervoer, recreatie, openbare groenvoorzieningen en nog veel meer. In het masterplan staan alleen de hoofdlijnen. In afzonderlijke deelplannen spreken gemeente, projectontwikkelaars, woningcorporaties en andere partijen vervolgens met elkaar af wat er precies gaat gebeuren.

/ Woningbouw

Steden houden bij de inrichting van de ruimte rekening met allerlei wensen en eisen. Woningbouw is een factor die een fors stempel op de plannen drukt. Op dit moment moeten woonwijken veel mensen kunnen huisvesten, dus de bestaande ruimte moet effectief worden gebruikt. Maar je wilt ook in een aantrekkelijke wijk wonen, met een mooi huis in een prettige omgeving. Winkels, openbaar vervoer en bijvoorbeeld scholen worden allemaal door planologen in een masterplan opgenomen. Planologen houden zich bezig met die ontwikkelingen en de invulling van de stad.

/ Gebouwtypen*

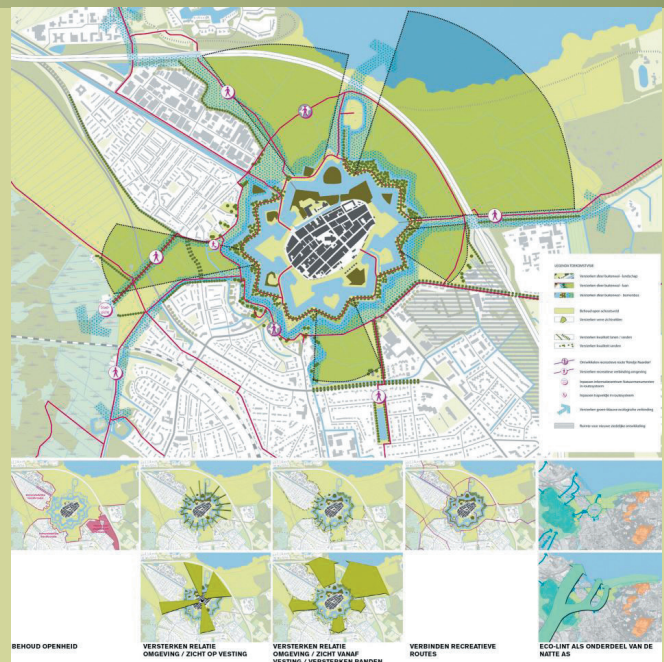
Het onderscheid in soorten gebouwen is gebaseerd op de functie en bestemming van het gebouw: huizen, kantoren en fabrieken, openbare of religieuze gebouwen. Binnen een functie zijn er weer verschillende soorten te onderscheiden: appartementen, rijtjeswoningen, ziekenhuizen en kerken bijvoorbeeld. Sommige gebouwen hebben in de loop van de tijd een andere functie gekregen. Zo was *Het Arsenal* in Naarden oorspronkelijk een wapenopslagplaats. Op dit moment is het een woonwinkel met restaurant.

Naarden-vesting (luchtfoto), vestingstad (z.j.)
Foto van het Nederlands Vestingmuseum, Naarden.

Onbekend, *Het Arsenal* (1688), Naarden.

BoschSlabbers, *Masterplan Naarden* (2015?).

Het Arsenal – woonwinkel en restaurant.

4 Voorstelling

Als je naar een kunstwerk kijkt, is eigenlijk altijd het eerste dat je je afvraagt: wat stelt het voor? Wat verbeeldt de kunstenaar of wat probeert hij je te vertellen? Meestal kijk je eerst naar de dingen die je herkent. Misschien vraag je je daarna af waarom de kunstenaar iets op deze manier heeft afgebeeld. Wat betekent het werk? Voor wie is het geschilderd en is dat eigenlijk belangrijk? Het zijn allemaal vragen die je je kunt stellen als je naar een kunstwerk kijkt.

De functie van een werk heeft invloed op de keuze van de voorstelling en de manier waarop het onderwerp wordt uitgewerkt. Is het werk gemaakt om een religieus of historisch verhaal te vertellen? Moet het een vorst of rijke koopman status verlenen? Is het bedoeld om te onderwijzen, als propaganda of is het symbolisch? Wil de kunstenaar iets onderzoeken, experimenteren met bijvoorbeeld kleur of licht? Of werkt hij voor de markt en maakt hij daarom iets wat op dat moment aan de gangbare smaak voldoet? Of heeft de kunst een esthetische functie, wil de kunstenaar

naar iets moois maken? Vaak is het een combinatie van functies of bedoelingen van de kunstenaar (en de opdrachtgever).

Een kunstenaar kiest niet altijd vrij zijn onderwerp. In de middeleeuwen is hij een ambachtsman die opdrachten uitvoert. Vanaf de renaissance heeft een kunstenaar wat meer vrijheid, maar hij blijft voornamelijk werken op bestelling. Vanaf ongeveer de negentiende eeuw bepalen kunstenaars meer zelf wat ze maken. Maar nog steeds vallen sommige onderwerpen meer in de smaak dan andere. Aan het begin van de twintigste eeuw zijn realistische, huiselijke voorstellingen in de mode. Henriëtte Ronner-Knip was geliefd om haar schilderijen van katten. Je kunt hun vacht bijna aaien. De kat van Karel Appel is veel minder herkenbaar. Het onderwerp is hetzelfde, maar de voorstelling is anders. De katten van Ronner-Knip zijn figuratief, die van Appel is geabstraheerd, bijna niet meer herkenbaar. Over deze en andere aspecten van de voorstelling lees je meer in dit hoofdstuk.

Henriëtte Ronner-Knip, *Slapende roodbruine kat en witgeklepte kat* (ca. 1902).

Karel Appel, *Kat* (1981).

/ Voorstelling*

Het woord 'voorstelling' heeft veel betekenissen, zoals beeld, afbeelding, gelijkenis, uitbeelding, beeltenis, tafereel, enzovoort. De voorstelling – het beeld dat je ziet op een schilderij, foto of een scherm – kan herkenbaar zijn omdat het een min of meer goed gelijkende afbeelding van de werkelijkheid is. Ook een beeldhouwwerk kan wel of niet gelijkend zijn. Maar een voorstelling kan evengoed **schematisch**, half-abstract of volledig **abstract** zijn. In het laatste geval kun je geen enkel beeld herkennen.

/ Realistisch

Een realistische voorstelling of beeld is een natuurgetrouwe weergave van de werkelijkheid. De termen realistisch en **natuuralistisch** worden vaak door elkaar gebruikt. Naturalistisch is in de schilderkunst een term waarmee gezegd wordt dat iets sterk naar de natuur is weergegeven. Alexandre Cabanel schildert zijn *Venus* – de Romeinse godin van de liefde – als een prachtige vrouw, met lang krullend haar. Heel anders is de *Olympia* van Édouard Manet. Hij beeldt zijn Venus af als een alledaagse vrouw, lelijk zelfs, vinden ze in zijn tijd. Er is veel ophef over, ook omdat deze vrouw je direct aankijkt. Dat was ongekend toen. Welke Venus vind jij realistischer?

/ Idealiseren

De stroming die inspiratie haalde uit de klassieke oudheid – het classicisme – had als regel mensen op hun best weer te geven, te idealiseren. De oude Griekse en Romeinse kunst leverde daarvoor de voorbeelden, met beelden van goden, godinnen en helden. Allemaal afgebeeld in de kracht van hun leven, met een perfect lichaam. Het beeld van de *Venus van Milo* uit 130 v.Chr. is daarvan een voorbeeld. Deze vrouw heeft de ideale lichaamsverhoudingen. Zij wordt wel beschouwd als hét symbool van de eeuwige schoonheid. Cabanel heeft zijn Venus misschien wel met dit voorbeeld in zijn achterhoofd geschilderd.

/ Naar de fantasie of naar de waarneming

Schilderen 'naar de waarneming' is het zo precies mogelijk weergeven van verhoudingen, schaduwen en bijvoorbeeld gezichtsuitdrukkingen. Soms nemen kunstenaars daar een loopje mee. Ze laten de minder mooie dingen weg, of maken de werkelijkheid mooier dan ze eigenlijk is. Of ze bedenken er niet-bestaande mensen, dieren of objecten bij. Ze schilderen dan naar de fantasie. Vaak zie je een mengvorm van beide. Voor kunstenaars is de *Venus van Milo* steeds weer aanleiding geweest voor nieuwe kunstwerken. Ook de Spaanse kunstenaar Salvador Dalí heeft zich door haar laten inspireren. Hoe *fantastisch* is dat?

Alexandre Cabanel, *De geboorte van Venus* (1863).

Édouard Manet, *Olympia* (1863).

Alexandros van Antiochië (vermoedelijk), *Venus van Milo* (ca. 130 v.Chr.).

Salvador Dalí, *Venus van Milo met laden* (1936 en 1964).

5 Beeldende aspecten

In het vorige hoofdstuk leerde je kijken naar aspecten van de voorstelling. Als je naar de voorstelling kijkt op de afbeeldingen op deze pagina, wat zie je dan? Waarschijnlijk zie je op beide afbeeldingen een *voorstelling* van een zwaan; een **realistische** en een **gestileerde**. De kunstenaars hebben verschillende keuzes gemaakt om hun idee te verbeelden. In dit hoofdstuk lees je meer over dit soort keuzes: je leert de beeldende aspecten kleur, licht, vorm, ruimte en compositie kennen en herkennen.

Een kunstenaar bedenkt vaak vooraf wat hij wil maken, of wat hij met zijn werk wil zeggen. Misschien is hij geïnspireerd door andere kunst en kunstenaars. Hij kan kijken naar kunstwerken van anderen of boeken lezen over kunst en kunstgeschiedenis. Hij zal daarna beginnen met het maken van verschillende schetsen en studies. Langzaam wordt voor hem duidelijker hoe hij het wil aanpakken. De keuze voor de beeldende aspecten bepaalt voor een groot deel de zeggingskracht van het werk; de indruk die een kunstwerk op je maakt. Doet het wat met je emo-

tie? Word je er rustig van, of vrolijk, of juist boos? Of zet het je aan tot nadenken? Wat kunst met je doet, ligt vaak aan je eigen ervaringen en gevoeligheid en kan dus voor iedereen anders zijn. Ook is wat de kunstenaar heeft willen uitdrukken, niet altijd wat het werk met jou doet. Het heeft te maken met wat het werk voorstelt, maar ook met welke middelen de kunstenaar het werk heeft vormgegeven. Die middelen zijn de beeldende aspecten en de gebruikte materialen en technieken. In dit hoofdstuk lees je over de beeldende aspecten, in het volgende hoofdstuk over de materialen en technieken

Samen vormen de laatste drie hoofdstukken van dit boek een basis voor het kijken naar kunst, het analyseren van kunst of het **beschouwen van kunst**. Achter in dit boek (p. 147) vind je een kijkwijzer. Je kunt oefenen met de afbeeldingen in dit boek. Jan Asselijn en Marta Pan hebben op twee totaal verschillende manieren hun ideeën vormgegeven. Kun je hier meer over zeggen als je de vragen van het schema beantwoordt?

Jan Asselijn, *De bedreigde zwaan* (ca. 1650).

Marta Pan, *Drijvende sculptuur* (1960-1961).

5.1 BEELDEND ASPECT KLEUR

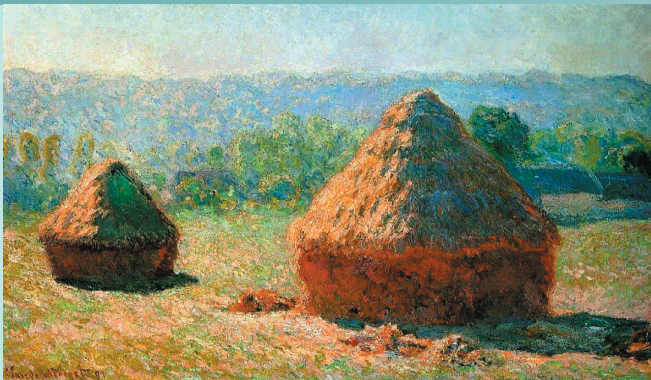
/ Kleur

Wetenschappers hebben ontdekt dat helder (zon)licht is opgebouwd uit kleurgolven, die onder normale omstandigheden zijn gebundeld in wit licht. Licht bestaat dus uit golven met verschillende kleuren. Als dat licht wordt 'gebroken', bijvoorbeeld door een regenbui met miljoenen waterdruppels, dan zien we in een regenboog de kleuren waaruit licht is opgebouwd. Dit zijn de spectrale kleuren: rood, oranje, geel, groen, blauw, indigo en violet.

Kleuren zien we als het licht is; zonder licht is er geen kleur. Als licht op een rood oppervlak schijnt, worden de rode lichtgolven teruggekaatst naar ons oog en zien we rood. Bij licht op een blauw oppervlak weerkaatsen de blauwe lichtgolven en zien we blauw, enzovoort. Kunstschilders werken veel op hun gevoel en hun ervaring als het om kleur gaat en weten hoe ze kleuren moeten mengen om de gewenste kleur te krijgen. Claude Monet heeft een hele serie schilderijen gemaakt van de hooibergen in Giverny (Frankrijk). Om de verandering van het licht en de kleur vast te leggen schildert hij ze maanden achter elkaar, steeds op verschillende tijdstippen.

Anders dan een schilder die met veel verschillende kleuren werkt, worden in een drukkerij maar vier kleuren gebruikt: magentarood, cyaanblauw (hemelsblauw), citroengeel en zwart. Met die vier kleuren kan de drukker alle mengkleuren drukken. Alle gemengde drukk kleuren hebben een eigen standaardnummer, zogenoemde PMS-kleuren. Huischilders werken net als drukkers met vaste kleuren en kleurnummers. Anders hebben ze een probleem als ze verf moeten bijmengen. Hun kleursysteem werkt met RAL-kleuren.

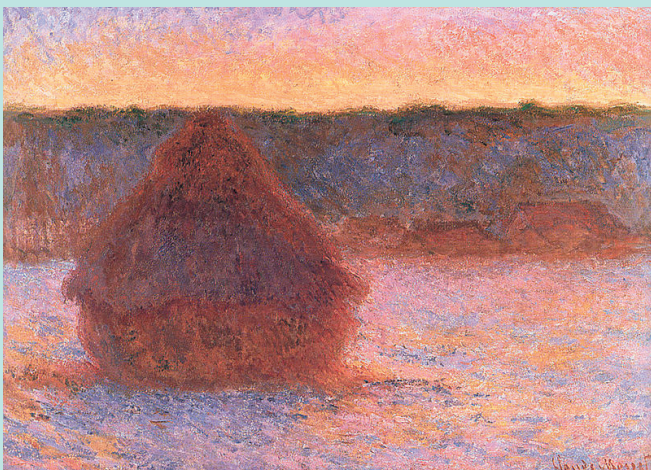
Als we in de kunst iets willen zeggen over een kleur, dan kunnen we spreken over drie verschillende natuurkundige eigenschappen van kleur: de kleursoort, de kleurhelderheid en de kleurzuiverheid of verzadiging van de kleur. Daarnaast kennen we aan kleuren allerlei waarden toe, zoals warmte of koelte, vrolijkheid, somberheid of gevaar. Zie je de verschillende effecten in de hooibergen van Monet terug?

Claude Monet, *Hooibergen, eind van de zomer* (1891).

Claude Monet, *Hooibergen, zomer, 's ochtends vroeg* (1891).

Claude Monet, *Hooiberg, winter, eind van de dag* (1891).

Claude Monet, *Besneeuwde hooibergen in de zon* (1891).

6 Materialen en technieken

Vaak worden de begrippen materiaal en gereedschap door elkaar gebruikt. Maar er is wel degelijk een verschil: materialen, zoals verf, krijt, papier, linnen, textiel, hout, klei, was, brons of marmer, worden bewerkt of verwerkt. Het bewerken is de techniek. Gereedschappen zijn de werktuigen die daarbij gebruikt worden. Op de afbeeldingen zie je trompetten. Het is het 'gereedschap' van de wereldberoemde trompettist Louis Armstrong, maar het is materiaal voor de Franse kunstenaar Arman. Hij heeft zijn kunstwerk *Trompettes* gemaakt van trompetten.

Waren marmer en brons sinds de oudheid de traditionele beeldhouwmaterialen, in de twintigste eeuw hebben kunstenaars hun mogelijkheden aanzienlijk vergroot. Ze leggen zich niet neer bij wat de traditie en de kunstacademies hen voorschrijven. Ook de schilder- en tekenkunst beperken zich niet langer tot de voorgeschreven middelen en mogelijkheden. Verf wordt gemengd met zand of glas, het doek is niet langer een rechthoek maar kan veel grilliger vormen aannemen. Eigenlijk is bijna elk materiaal

geschikt om kunst mee te maken. In de tweede helft van de twintigste eeuw worden daar nog de nieuwe media aan toegevoegd. Er ontstaan allerlei cross-overs: verschillende kunstdisciplines en technieken beïnvloeden elkaar en mengen met elkaar. Hedendaagse kunstenaars spelen daarop in en beheersen verschillende technieken.

De vooruitgang in de wetenschap en de techniek heeft enorm veel invloed gehad op de rijkdom aan materialen en technieken die nu in de beeldende kunst wordt ingezet. Je kunt dan denken aan de opkomst van de video-, animatie- en computerkunst. Door al deze ontwikkelingen doet zich voor de musea een nieuw probleem voor. Aanvankelijk was een van de belangrijkste functies van een museum het bewaren en conserveren van (oude) kunst, van werk dat kwetsbaar en vergankelijk is. Maar hoe doe je dat met de nieuwe media? Hoe bewaar je nieuw werk zoals installaties, performances en bijvoorbeeld bodyart? Of conceptuele kunst? Kunst is soms niet of niet lang tastbaar.

Arman, *Trompettes* (1995).

Bandleider en trompettist Louis Armstrong.

/ Materiaal*

Materiaal is datgene wat door een kunstenaar wordt bewerkt of verwerkt, of waarop een kunstwerk wordt aangebracht (de drager). Elk materiaal kan maar op een paar manieren worden bewerkt: met een potlood kun je niet schilderen en met verf wel. In steen kun je wel hakken, maar je kunt er niet mee boetsen. In dit hoofdstuk worden de materialen en technieken besproken die het meest in de lessen op school worden gebruikt.

/ Materiaalstructuur*

Elk materiaal heeft een eigen samenstelling of structuur. De structuur van een materiaal kun je omschrijven als glad, vezelachtig, korrelig, kruimelig, sponsachtig, geschubd, geweven, grillig, enzovoort. De structuur bepaalt de mogelijkheden om het materiaal te bewerken of te verwerken, en de beperkingen ervan. Vanwege de aard en de structuur van een materiaal zijn sommige ontwerpen dus niet of minder geschikt om in dat materiaal te maken. Er zit dan niets anders op dan het ontwerp aan te passen of een ander materiaal te kiezen.

/ Gereedschap*

Gereedschappen zijn er in allerlei soorten en maten. Je gebruikt ze om het materiaal te verwerken of te bewerken. Zo is er schildersgereedschap, houtbewerkingsgereedschap, boetseergereedschap, soldeergereedschap enzovoort. Allemaal horen ze bij een bepaald materiaal en een bepaalde techniek. We verdelen gereedschap onder in handgereedschap, **machinaal** gereedschap (machines) en digitale programma's zoals Photoshop of Flash.

/ Techniek*

De techniek is de manier waarop je, eventueel met gereedschap, het materiaal bewerkt of verwerkt. Een goede beheersing van een techniek krijg je door veel te oefenen. Je leert daarbij allerlei eigenaardigheden en mogelijkheden van het materiaal kennen. Technieken kunnen we indelen in:

- 2D-technieken: droge en natte technieken in tekenen en schilderen.
- Grafische technieken.
- 3D-technieken: modelleren, gieten, beeldhouwen en construeren, combinaties daarvan en verschillende afwerkings-technieken.
- Digitale technieken.

Papiersoorten.

Papier en gereedschap.

Schaaf, houtbewerkgereedschap.

Bronsgieters aan het werk.

Index

- NB Begrippen met een * zijn niet verplicht voor het eindexamen. Begrippen met een ● zijn alleen verplicht voor vwo-leerlingen.
- 3D-compositie 110
3D-technieken* 114
- Aanzicht 48, 94, 100
Abstract 65
Abstract expressionisme* 18
Abstraheren 65
Accessoires 37, 48
Achtergrond* 102
Achterplan* 102
Acryl* 121
Action painting* 18
Afdruk* 30, 39, 127
Afgietsel● 137
Afsnijding 102, 142
Afwerking* 113
Allegorie● 69
Allegorisch● 69
Altaar 61
Ambachtelijk 36
Amfiteater● 51
Analoge fotografie 141
Anamorfose* 104
Anatomie* 70
Animatie 41
Annunciatie 71
Apocalyps 71
Apsis 61
Aquaduct● 51
Aquarelverf 121
Arcade 54
Arceren 116
Arcering 92
Architraaf● 52, 53, 54
Assemblage 34
Assembleren 34
Asymmetrisch 95, 97.
Asymmetrische compositie 108
Atmosferisch perspectief 103
Atrium● 59
Attribuut 68
Aureool 68
Avant-garde* 14, 17
- Baksteen* 134
Barok* 11
Basement 52, 53
Basiliek 56
Basiskleuren* 78
Basisvorm* 95
Bauhaus* 16
Bedrukken 124
- Beeldhouwen 114
Beeldhouwkunst 33
Beeldhouwwerk 33
Beeldmerk 38
Beeldvlak 101
Begrenzing* 99
Beitelen* 133
Belichtingstijd* 142
Beton 134
Betonskeletbouw 47
Bijbelse taferelen* 71
Bloemstillevens* 73
Bodyart* 22
Boetseerlei* 130
Boetseren 131
Bouwdelen* 46
Bouwelementen* 46
Bouwen 46
Bouwoorden* 52
Bovenaanzicht 49, 100
Brons 135
Buste 34
- Camerastandpunt 100
Cameravoering* 145
Cartoon 72
Cd-rom 41
Centraal perspectief 105
Centraalbouw● 50
Centrale compositie 108
CGI* 41
Clair-obscur 89
Close-up 142
Collage 20, 29
Colorfield painting* 18
Commercials 42
Complementair kleurcontrast 79
Complementaire kleuren 79
Compositie 106
Compositievormen 108
Computeranimatie 41
Computergame 39
Computerkunst 24
Concept* 115
Conceptuele kunst* 21
Constructie 46
Construeren 114
Contour 92
Contrapost● 7
Conventies* 69
Coulissewerking 103
Crypte 62
- Dada* 17
De Stijl* 16
Deconstructivisme* 23
Decor 41, 145
Decoratie 48
- Deformereren* 15, 66
Dekkend schilderen 122
Design 36
Diagonaal 92, 107
Diagonale compositie 109
Diepdruk 30, 126
Diepte 27, 33, 92
Dieptesuggestie* 101
Diffuus licht* 86
Digitale beeldbewerking 146
Digitaliseren 114
Digitale fotografie* 141
Digitale kunst* 24
Digitale technieken* 114
Direct licht* 86
Documentaire 42
Dorische orde 52
Doordruk* 30
Doorsnede* 49
Drager* 113
Driedimensionaal 33
Driehoekscompositie 109
Dripping* 123
Droge techniek* 114
Droge-naald-ets* 126
Druk* 30
Dvd 41
Dwarsbeuk 56, 60
Dwarsdoorsnede 49
Dwarsschip 60
Dynamische compositie 109
- Editen 146
Edelstenen* 134
Egaal 83
Egaal schilderen 122
Eigen schaduw 88
Email* 138
Enkelvoudige vorm* 95
Ensceneren 145
Environment 20
Esthetiek 44
Ets 126
Expressie* 67
Expressief kleurgebruik* 82
Expressief* 67
Expressionisme* 15
Exterieur 48
- Façade 11, 47
Factuur● 113
Figuratief 65
Figuurstudie* 70
Figuurstuk 72
Film 40
Filmgenres* 40
Filmmuziek* 43
Filmset* 144
Filmstill 40
- Filmstromingen* 40
Fixeren* 118
Formaat* 93
Foto 32
Fotografie 31, 141
Fotogram* 31
Fotomontage 31
Fotonegatief 141
Fotoserie 32
Fragment 43
Fresco 120
Frezen* 133
Fries● 52, 54
Frontaal* 72
Fronton● 52, 54
Functionalisme* 16
Fundering* 47
Futurisme* 15
- Galerij 54
Gebouwtypen* 45
Gebrandschilderd glas 29, 139
Gedefformeerd 66
Gedetailleerd 23
Gefragmenteerd 15
Geluid 43
Geometrische compositie 108
Geometrische vorm 95
Gereedschap* 112
Gesloten vorm 96
Gestileerd 65, 75
Gestroomlijnd 93
Gevel 47
Gewassen tekening* 118
Gewelf* 46, 57
Gieten 137
Gietijzer 135
Gietlei* 130
Gietmal 137
Glas 139
Glas in lood 29, 139
Glasgevel 47
Glaskunst* 139
Glazuur 131
Glimlicht 89
Gotiek* 9
Gouache 121
Graffiti 29
Grafiek 30, 124
Grafische kunst* 124
Grafische technieken 30, 114, 125
Grafische vormgeving* 38
Gravure (koper) 126
Griekse kunst* 7
Groepsportret* 72
Grondvorm* 95
Groot-kleinperspectief 105
Gutsen* 133

- Haagse School* 13
 Halfzuil* 53
 Happening 22
 Harmonie 97
 Hedendaagse kunst* 25
 Herhaling 97
 Hightech* 24
 Historiestuk* 71
 Hollandse barok* 11
 Hoofdgestel* 52, 54
 Hoog standpunt* 100
 Hoogdruk 30, 125
 Hooglicht* 89
 Horizon 100
 Horizontaal 92
 Hout 132
 Hout, draaien* 133
 Houtskool 117
 Houtsnede 125
 Houtsnijwerk* 133
 Hyperrealisme* 23
- Icoon 28
 Idealiseren 64, 90
 Illusionistisch 66
 Illustratie 39
 Impressie* 67
 Impressionisme* 14
 Impressionisten* 69
 Impressionistisch
 kleurgebruik* 82
 Indirect licht* 86
 Industriële vormgeving 36
 Initiaal* 28
 Inkt* 118
 Inspiratie* 115
 Installaties 20
 Instrumentaal 43
 Interieur 48
 Inzoomen 142
 Ionische orde 52
- Kader 98
 Kadreering* 142
 Kalligrafie 128
 Kapel 56, 62
 Kapiteel 52, 53
 Karikatuur 72
 Kathedraal 56, 59
 Keramiek 130, 131
 Kijkwijzer 147
 Kikvorsperspectief 100, 145
 Kinetische kunst 21
 Kitsch 19
 Klassieke oudheid* 7
 Klei 130
 Klei, draaien* 131
 Kleur 76
 Kleurcontrast 79
 Kleuren mengen 119
 Kleurencirkel 78
 Kleurendruk* 124
 Kleurfamilies 79
- Kleurgebruik 81
 Kleurhelderheid 77
 Kleurperspectief 103
 Kleursoort* 77
 Kleurzuiverheid 77
 Kloostergang* 54
 Koepelgewelf 58
 Kolom* 53
 Koor 56, 61
 Kooromgang 56, 61
 Koper* 135
 Kopshout* 132
 Kostuum 37
 Krijt 117
 Kroonlijst 52, 54
 Kruisgang* 54
 Kruisgewelf 58
 Kruisribgewelf 56, 58
 Kubisme* 15
 Kunstfotografie* 32
 Kunstklei* 130
 Kunstlicht 85
 Kunstnijverheid* 36
 Kunststof 137
 Kwaliteitscontrast 80
 Kwantiteitscontrast 80
- Laag standpunt* 100
 Lakken* 138
 Landart* 23
 Landschap 74
 Langshout* 132
 Lassen* 136
 Lay-out 38, 107, 128
 Lengtedoorsnede 49
 Licht 84
 Lichtbeuk 60
 Licht-donkercontrast* 80
 Lichteffecten 88
 Lichtintensiteit* 85
 Lichtrichting 87
 Lichtval 85
 Lijndikte 91
 Lijnen 91
 Lijnen en richtingen 107
 Lijnperspectief 105
 Lijnrichting 92
 Lijnsoort 91
 Lijnvoering* 91
 Lijnwerking 92
 Lijst 27
 Lineair 92
 Lino(leum)snede 125
 Lithografie 127
 Logo 38
 Loop 146
 Luchtboog 56, 57
- Maaswerk* 59
 Maatverhouding 93
 Machinaal 36, 112
 Manifest 17
 Maquette 49
- Marmer 134
 Massaproductie 36
 Massief 96
 Massief hout* 132
 Masterplan* 45
 Materiaal* 112
 Materiaalstructuur* 112
 Materieschildering* 123
 Medium* 120
 Meelicht 87
 Metaal 135
 Metaalbewerking* 136
 Metaalverbinding* 136
 Middenplan* 102
 Middenschip 56, 60
 Miniatuur 28
 Minimal art* 20
 Mixed media 20
 Mobile 21
 Mode 37
 Model* 70
 Modelleren 131
 Modernisme* 14
 Monochroom 83
 Monteren 146
 Monument 33
 Monumentale kunst 50
 Moralistisch 73
 Moskee 55
 Mozaïek 139
 Multimedia 22
 Muziek* 43
 Mythologische voorstelling 71
- Naakt* 70
 Naar de fantasie 64
 Naar de waarneming 64
 Narratief 8
 Narthex 59
 Natte techniek* 114
 Naturalistisch 64
 Naturalistisch kleurgebruik 82
 Natuurlijk licht 85
 Natuursteen* 134
 (Neo)classicisme* 12
 Neostijlen* 13
 Non-figuratief 65
- Objet trouvé 34
 Olieverf* 121
 Ontwerp 49
 Ontwerpproces* 115
 Onverzadigde kleuren* 77
 Ooghoogte* 100
 Opart* 21
 Open vorm 96
 Oplage* 124
 Opmaak* 128
 Opstelling* 110
 Optische kleurmenging 119
 Organische vorm 95
 Ornament 37, 48
 Overall-compositie 109
- Overlapping 102
 Overspanning* 46
- Paneel 28
 Papier 129
 Papier, verwerking van* 129
 Papier-maché* 129
 Pastel 117
 Pasteus 121
 Pastorale 74
 Patina* 138
 Patineren* 138
 Pen* 118
 Pendentief 58
 Penseel* 118
 Penseelvoering* 122
 Performance 22
 Persfoto's* 32
 Personificatie 69
 Perspectief* 105
 Photoshopen 143
 Pictogram 38
 Picturaal 27
 Pigmenten 119, 120
 Pijler 53, 57
 Pilaar 53
 Pilaster 53
 Pinakel 56, 57
 Piramidale compositie* 109
 Pixels 143
 Plaatmateriaal* 132
 Plaatsing 107
 Planopbouw* 102
 Plasticiteit 88, 89, 104, 116
 Plastisch 88
 Plat 94
 Plattegrond 49
 Polychroom 83
 Popart* 19
 Portaal 59
 Portret 72
 Portret á trois quart* 72
 Portret en face* 72
 Portret en profiel* 72
 Postimpressionisme* 14
 Postmodernisme* 19
 Prefab 46
 Prehistorie* 7
 Prentkunst 30, 124
 Primaire kleuren 78
 Printen 128
 Projectie 20
 Proporties 7
 Punten* 91
- Raster 143
 Readymade 17, 34
 Real time 146
 Realisme* 13
 Realistisch 64, 75
 Realistisch kleurgebruik 82
 Reflecterend 86
 Reflectie 86

- Reliëf 34
- Religieuze gebouwen* 55
- Religieuze taferelen* 71
- Renaissance* 10
- Reportage 42
- Repoussoir* 103
- Resolutie* 143
- Restvorm 97
- Retouchering* 143
- Rib 56, 58
- Richting (lijn) 87
- Rillen* 129
- Ritme 97
- Ritsen* 129
- Romaans* 8
- Romantiek* 12
- Romeinse kunst* 7
- Rondboog 58
- Roosvenster 59
- Rubbing 125
- Ruimte 98
- Ruimte-innemend* 96, 99
- Ruimtelijk 33
- Ruimtelijk contrast* 80
- Ruimtelijk vormgeven* 114
- Ruimtelijk, driedimensionaal 94
- Ruimte-omvattend 96, 99
- Ruimtesuggestie 101
- Ruimtesuggestie door lichteffecten 104
- Ruimtesuggestie door verkorting 104
- Ruimtewerking 101
- Rustica 47

- Samengestelde vorm* 95
- Scenario* 144
- Scène 145
- Schaduw* 85, 88
- Schema 90
- Schematisch kleurgebruik 82
- Schematiseren 66
- Scherpte-diepte 142
- Schets 27, 116
- Schetsen 116
- Schetsmatig 122
- Schilderachtig 27
- Schildertechnieken 119
- Schilderij 27
- Script* 144
- Sculptuur 33
- Secundaire kleuren 78
- Sfeer door licht* 89
- Shot 145
- Silhouet 87
- Simultaancontrast* 80
- Sjabloneren 123
- Sjabloon 123
- Skeletbouw 47
- Slagschaduw 87, 88
- Smeden* 136

- Snapshot* 31
- Sokkel 34, 110
- Solderen* 136
- Spiegelend 97
- Spitsboog 56, 58
- Staal* 135
- Staalskeletbouw 47
- Stadsgezicht* 74
- Standbeeld* 33
- Standpunt 100
- Stapeling 102
- Statische compositie 108
- Status* 68
- Stedenbouw 45
- Steen 134
- Steunbeer 56, 57
- Stijl* 6
- Stilleven 73
- Stofuitdrukking 67
- Storyboard* 144
- Straalkapel 56, 62
- Streaming* 43
- Strijklicht 89
- Stroming* 6
- Structuur 93
- Studie* 27
- Surrealisme* 17
- Symbolisch kleurgebruik* 81
- Symbool 68
- Symmetrisch 95, 97
- Symmetrische compositie 108
- Synagoge* 55

- Tableau vivant 72
- Techniek* 112
- Tegenlicht 87
- Tekenenachtig 116
- Tekening 27, 116
- Tekenmateriaal 117
- Tekentechnieken 116
- Tempelcomplex* 55
- Tempera* 120
- Tertiaire kleuren* 78
- Textiel 140
- Textiele technieken 140
- Textuur 113
- Theatraal 37
- Thema 71
- Timpaan 52, 54
- Toegepaste kunst 35
- Toetsmatig 123
- Tonaal kleurgebruik* 83
- Tongewelf 58
- Transept 56, 60
- Transparant 96
- Transparant schilderen 122
- Transparante kleurlagen* 119
- Travee 56, 60
- Triomfboog 51
- Trompe-l'oeil 73, 104
- Tuinarchitectuur 48
- TV-film 42

- TV-serie* 42
- Tweedimensionaal 27
- Typografie 38, 128

- Uitsnede 142
- Uitzoomen 142

- Vanitas* 73
- Verdwijnpunt 105
- Veredelen* 138
- Vereenvoudigen 66
- Verf en pigment 120
- Verhalend 8
- Verkorting 104
- Vernis* 120
- Verticaal 92
- Vervaging 103
- Verven* 138
- Vervormen* 66
- Vervreemdende werking 66
- Verwijzen(d) 68
- Verzadigde kleuren 77
- Videoclip 43
- Videoinstallatie 24
- Videokunst 24
- Vierdimensionaal* 40
- Viering 56, 58, 60
- Vlaamse Primitieven* 9
- Vlak 27, 94
- Vlakdruk 30, 127
- Vlakverdeling 107
- Vliesgevel 47
- Vluchtlijnen* 105
- Vocaal 43
- Vogelvluchtperspectief 100, 145
- Volume 98
- Voorraanzicht 94
- Voorgrond* 102
- Voorplan* 102
- Voorstelling* 64
- Vorm 90
- Vorm en betekenis* 93
- Vormaspecten 93, 94
- Vormcontrast 97
- Vormsoort 91, 93
- Vrijstaand 99
- Vroegchristelijke kunst* 8

- (Wand)tapijt 37
- Warm-koudcontrast 79
- Waterspuwers* 57
- Waterverf* 121
- Webdesign 39
- Westwerk 57
- Woningbouw 45

- Zeefdruk 127
- Zeegezicht* 74
- Zijaanzicht 113
- Zijbeuk 56, 60
- Zijlicht 87

- Zijschip 60
- Zuil 52, 53
- Zuivere kleuren 77
- Zwart en wit* 83